

Wojciech Roszkowski
Międzywojenne reformy rolne w Europie Środkowo-Wschodniej

Po I wojnie światowej kraje Europy Środkowo-Wschodniej przeżyły burzliwe zmiany polityczne i społeczno-ekonomiczne. O ile w 1913 roku ich terytoria były częścią Austro-Węgier, Niemiec, Rosji i Turcji, o tyle po 1918 roku wyłonił się tu nowy układ państwowy. Z imperium rosyjskiego wyodrębniły się państwa bałtyckie – Litwa, Łotwa i Estonia – a inne jego części weszły w skład Polski i Rumunii. Z rozpadu Austro-Węgier skorzystali Polacy włączając do Polski Galicję, Czesi i Słowacy tworząc Czechosłowację, Rumunii inkorporując Siedmiogród i południową część Bukowiny, a także Chorwaci i Słoweńcy, tworząc wraz z Serbami trójnarodowe królestwo, które w 1929 roku stało się Jugosławią. Spośród państw regionu duże straty poniosły Węgry. Niemcy straciły Pomorze Gdańskie, Wielkopolskę i część Górnego Śląska na rzecz Polski.

Cały omawiany region miał niezwykle zróżnicowaną strukturę agrarną, której przebudowa stała się po wojnie potrzebą chwili ze względów tyleż społecznych i politycznych, co narodowych. W niektórych przypadkach reforma rolna była wręcz kluczowa dla budowy nowej państwowości.

Przed I wojną światową na terenie przyszłej Estonii przeważała wielka własność niemieckich baronów, takich jak von Liphardtowie, Ungern-Sternbergowie, Stackelbergowie, Oettingenowie czy Pilar von Pilchausowie, dobra korony rosyjskiej lub kościelne. Większe majątki prywatne i publiczne obejmowały około 58% powierzchni ogólnej kraju. Ze względu na małą gęstość zaludnienia, liczba ludności bezrolnej na wsi nie była tak wielka, by parcelacja nie mogła zaspokoić „głodu ziemi”. Podobna sytuacja panowała w łotewskiej Kurlandii i Liwonii, gdzie ogromne dobra posiadali niemieccy baronowie Osten-Sacken, Lieven, Pahlen czy Meyendorff. W Letgalii i Semigalii wielka własność ziemską należało w dużej mierze do rodzin polskich, takich jak Plater-Zyberkowie, Manteufflowie czy Zabiełłowie. Liczba ludności bezrolnej na wsi łotewskiej w stosunku do obszaru użytków rolnych pozwalała myśleć o racjonalnej przebudowie ustroju rolnego. Ogółem na terenie Łotwy większa własność obejmowała około 61% powierzchni ogólnej ziemi. Na terenie przyszłej Litwy wielka własność ziemską należała także głównie do Polaków, takich jak Tyszkiewiczowie czy Ogiński, ale ziemi do podziału w stosunku do liczby ludności bezrolnej na wsi było mniej. Licząc także grunty korony rosyjskiej i kościołów własność ponad 50 ha obejmowała około 55% powierzchni ogólnej¹.

Ziemie, które weszły w skład Polski odrodzonej były pod względem struktury własności rolnej zróżnicowane, podobnie jak gęstość zaludnienia. W Królestwie Polskim większa własność prywatna zajmowała około 34% powierzchni, w Galicji – około 27%, w zaborze pruskim – około 42%, a na Kresach Wschodnich – około 45%, przy czym w tym ostatnim przypadku dużą część ziemi stanowiły lasy i nieużytki. Największymi latyfandytami polskimi byli Zamoyscy na Lubelszczyźnie (190 tysięcy ha), Habsburgowie w Galicji, Radziwiłłowie i von Pless-Pszczynscy w zaborze pruskim oraz Radziwiłłowie i Potoccy na Kresach. Największa gęstość ludności i największe potrzeby parcelacji występowały w Galicji i Królestwie Polskim².

W Czechach i na Morawach większa własność ziemską stanowiła około 41% powierzchni ogólnej. Największym właścicielem ziemskim w Czechach byli Schwarzenbergowie (176 tysięcy ha) i Lichtensteinowie. Na Słowacji i Rusi Zakarpackiej większa prywatna własność ziemską obejmowała około 48,5% ogólnej powierzchni gruntów, a w centralnych Węgrzech – około 45%. Rozrzucone w różnych regionach Królestwa Węgier dobra książąt Esterhazy zajmowały około 127 tysięcy ha. W Chorwacji i Słowenii struktura własności ziemskiej była mniej skoncentrowana, podobne jak w

¹ Wojciech Roszkowski, *Land Reforms in East Central Europe after World War One*, (Warsaw: ISP PAN, 1995), ss. 40-51.

² Mieczysław Mieszczankowski, *Struktura agrarna Polski międzywojennej*, (Warszawa: PWN, 1960), ss. 162-258; Wojciech Roszkowski, *Gospodarcza rola większej prywatnej własności ziemskiej w Polsce 1918-1939*, (Warszawa: SGPiS, 1986), ss. 357-376.

Siedmiogrodzie. Natomiast w Mołdawii i na Wołoszczyźnie, czyli w Rumunii sprzed I wojny światowej, aż 51% ziemi należało do wielkich właścicieli prywatnych i korony rumuńskiej. Podobnie było w Besarabii która przed I wojną światową należała do Rosji³.

Najmniej skoncentrowana była własność ziemska w Bułgarii. Po usunięciu wielkich właścicieli tureckich większość ziemi należała tu do drobnych gospodarstw chłopskich, a majątki powyżej 50 ha zajmowały jedynie około 8% obszaru. Bułgaria była jednak krajem bardzo gęsto zaludnionym, stąd „głód ziemi” był tam ogromny. Podobnie było w Serbii i Czarnogórze. Natomiast w Albanii siedem głównych rodów arystokratycznych, takich jak Zogolli, Toptani, Vrioni czy Vlora, posiadało około dwóch trzecich ziemi w centralnej i południowej części kraju. Na północy dominowały drobne gospodarstwa, skupione we wspólnotach gminnych. Gęstość zaludnienia w Albanii należała do największych w Europie⁴.

Trudno jest znaleźć dobrą miarę „głodu ziemi”, czyli potrzeby parcelacji większej własności ziemskiej. Miarą często stosowaną była gęstość zaludnienia, trzeba jednak pamiętać, że wskaźnik zaludnienia na kilometr kwadratowy nie dawał pełnego obrazu sytuacji, gdyż abstrahował od poziomu dochodu. Powojenna Holandia była krajem gęsto zaludnionym, a trudno tam było mówić o przeludnieniu agrarnym. Niemniej, badania Wilberta E. Moore’a i Dudleya Kirka pozwalają na przybliżoną ocenę przeludnienia agrarnego w poszczególnych państwach powstałych lub odtworzonych po I wojnie światowej. Państwami o największej liczbie ludności „nadliczbowej” w stosunku do bieżących potrzeb zatrudnienia w rolnictwie była Albania, Jugosławia i Bułgaria, gdzie przekraczała ona 30% ludności. Niewiele niższy wskaźnik dotyczył Rumunii. Na terenie Polski odrodzonej po 1918 roku wskaźnik ten wynosił średnio około 20,5%, a na Węgrzech w granicach z Trianon – 10,9%. Na Łotwie i w Czechosłowacji były to wartości jednocyfrowe, a Litwa i Estonia praktycznie nie miały ludności „nadliczbowej”⁵.

Warunki polityczne, w jakich przeprowadzano reformy rolne po I wojnie światowej bardzo się różniły. To, co było wspólne we wszystkich omawianych krajach to konieczność zaspokojenia oczekiwań mas chłopskich przez władze, często kosztem właścicieli uznawanych przez dominującą narodowość za obcych lub wręcz szkodliwych. Tak było w Estonii, na Łotwie i w Wielkopolsce z właścicielami niemieckimi, na Łotwie i Litwie z właścicielami polskimi, na Słowacji i w Siedmiogrodzie z Węgrami, w Czechach z Niemcami i Austriakami, a w Słowenii z Włochami. Drugim motywem, szczególnie silnie występującym w krajach sąsiadujących z Rosją, była obawa przez wpływem agitacji bolszewickiej lub wręcz inwazji Armii Czerwonej.

Obawa przed likwidacją niepodległego państwa estońskiego była głównym motywem reformy przeprowadzonej w Estonii na mocy ustawy z 10 października 1919 roku. Została ona uchwalona w trakcie zmagania nowo utworzonej armii estońskiej z Armią Czerwoną. Dodała na Estończykom niezwykle silnego bodźca do walki, dzięki czemu 20 grudnia tegoż roku bolszewicy podpisali rozejm, a 2 lutego 1920 roku rząd sowiecki uznał formalnie niepodległość Estonii. Ustawa wywłaszczała właścicieli niemieckich i oddawała ich ziemię w „dziedziną dzierżawę” osadnikom estońskim. 10 lipca 1925 roku dzierżawę tę zamieniono w pełną własność. Podobny charakter miała łotewska reforma rolna uchwalona 22 grudnia 1922 roku, a więc już po odparciu bolszewików. Nowi osadnicy łotewscy trzymali tu ziemię wywłaszczoną z rąk niemieckich w Kurlandii, Liwonii i Semigalii

³ W. Rumer, *Die Agrarreform der Donau-Staaten*, (Innsbruck, 1927), passim.

⁴ David Mitran, *The Land and the Peasant in Rumania*, (Yale University Press, 1930), ss. 25-94; S. Zagoroff, Jenő Vegh, Alexander D. Bilimovich, *The Agricultural Economy of the Danubian Countries*, (Stanford University Press, 1955), ss. 34 nn; Dalib Zavalani, „Die landwirtschaftlichen Verhältnisse Albaniens”, *Berichte über Landwirtschaft*, Sonderheft No 140, Berlin 1938, ss. 40-47.

⁵ Wilbert E. Moore, *Economic Demography of Eastern and Southern Europe*, (Geneva: League of Nations, 1945), ss. 56 nn; Dudley Kirk, *Europe's Population in the Interwar Years*, (New York: Gordon and Breach Science Publishers, 1946); Hubert H. Tiltman, *Peasant Europe*, (London: Jarrolds Publishers, 1934).

oraz polskich w Letgalii. Reforma litewska była wprowadzana stopniowo ze względu na konflikt z Polską o Wileńszczyznę. Ostatecznie jednak parlament litewski przyjął w dniu 3 kwietnia 1922 roku ustawę wywłaszczającą większych właścicieli polskich. Reformy w państwach bałtyckich praktycznie pozbawiały byłych właścicieli jakiegokolwiek odszkodowania za utraconą własność⁶.

W szczytowym okresie ofensywy bolszewickiej, w dniu 15 lipca 1920 roku polski Sejm uchwalił ustawę o reformie rolnej, która miała przekonać chłopów do wsparcia polskiego wysiłku zbrojnego. Ustawa ta przewidywała parcelację majątków ponad 180 lub ponad 400 ha w zależności od regionu i odszkodowania w wysokości połowy wartości rynkowej ziemi. Po zawieszeniu broni Sejm przyjął konstytucję z 17 marca 1921 roku, która nie dopuszczała wywłaszczenia bez odszkodowania, toteż po paru latach sporów ustawę uchwalono 28 grudnia 1925 roku na zasadzie odszkodowania równego bieżącej wartości rynkowej ziemi⁷.

Ustrój Czechosłowacji opierał się w pierwszych latach po 1918 roku na porozumieniu kilku partii czeskich i słowackich, które delegowały swoich reprezentantów do Zgromadzenia Narodowego, akceptując swą przewagę nad mniejszościami. Dlatego łatwo im było uchwalić w dniu 16 kwietnia 1919 roku ustawę wywłaszczającą właścicieli uznanych wprost za obcych, w tym głównie Niemców i Austriaków, a na Słowacji – Węgrów⁸.

Na Węgrzech rząd republikański Mihaly Karolyi'a nie zdążył wprowadzić reformy, gdyż w marcu 1919 roku został usunięty przez Węgierską Republikę Rad (WRR). Zgodnie z taktyką bolszewicką władze WRR znacjonalizowały większe majątki, co nie podobało się chłopom. Po upadku WRR, konserwatywne partie odrodzonego królestwa pod władzą regenta Miklosa Horthy broniły większej własności, toteż wymanewrowały wpływową Partię Drobnych Rolników. Ustawa z 18 sierpnia 1920 roku wprowadzała bardzo ograniczone zmiany w strukturze agrarnej⁹.

W Rumunii natomiast nastąpiła prawdziwa rewolucja agrarna. Jeszcze w czasie wojny, pragnąc zmotywować swoją chłopską armię w walce z bolszewikami, król Ferdynand zapowiedział radykalną reformę rolną i parcelację dóbr królewskich. W lipcu 1917 roku parlament rumuński uchwalił stosowne prawo, a po zwycięskim zakończeniu wojny reformę rolną rozciągnięto na przyłączone do Rumunii tereny Siedmiogrodu i Besarabii. Jednolitą reformę wprowadzono ustawą z 14 lipca 1921 roku. Wywłaszczała ona głównie większych właścicieli węgierskich, niemieckich, a w Besarabii – rosyjskich. Zakładano odszkodowanie, ale było ono skomplikowane, a przez to trudne do wyegzekwowania¹⁰.

Reforma przeprowadzona w Bułgarii 9 maja 1921 roku była także radykalna, gdyż nie przewidywała odszkodowania, ale była ograniczona ze względu na małą ilość ziemi do podziału. Po upadku radykalnego rządu Aleksandra Stambolijskiego, 1 sierpnia 1924 roku odszkodowanie podniesiono do połowy wartości rynkowej ziemi. W Albanii próbę reformy podjął radykalny rząd Fana Noli w 1924 roku, ale po jego obaleniu konserwatyści hamowali zmiany ustroju rolnego aż do 13 marca 1930 roku, gdy wprowadzono bardzo ograniczoną reformę rolną. Państwo jugosłowiańskie, które od 1918 roku nosiło nazwę Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców, wprowadziło reformę rolną na mocy ustawy z 21 lipca 1921 roku. Wprowadzała ona skomplikowany system wywłaszczeń w różnych częściach państwa w zależności od skali zapotrzebowania na ziemię i narodowości właścicieli. Była to reform dość radykalna, choć „głodu ziemi” nie mogła do końca rozładować¹¹.

⁶ Roszkowski, *Land Reforms ...*, ss. 91-148.

⁷ Juliusz Poniatowski, *Cele i założenia reformy rolnej w dwudziestoleciu niepodległości*, (Londyn, 1951).

⁸ Josef Faltus, „Reforma rolna w Czechosłowacji po I wojnie światowej”, *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, 1971, t. XXXII, ss. 33 nn.

⁹ Peter Gunst, „Reforma rolna na Węgrzech w 1920 r.”, tamże, ss. 73 nn.

¹⁰ Ifor L. Evans, *The Agrarian Revolution in Roumania*, (Cambridge University Press, 1921).

¹¹ Roszkowski, *Land Reforms ...*, ss. 113-118.

Trudno orzec, czy i gdzie reformy rolne w Europie Środkowo-Wschodniej były sukcesem. Jeśli chodziło o mobilizację oporu mas chłopskich przed bolszewikami, to był to sukces w państwach bałtyckich, Polsce i Rumunii. W wielu krajach warstwa chłopska umocniła swe wpływy polityczne, co zwłaszcza w państwach bałtyckich, Czechosłowacji i Rumunii miało także charakter rewanżu na narodowościach uznanych za obce. „Głód ziemi” zaspokojono głównie w państwach bałtyckich, gdzie i tak nie był wielki. W pozostałych państwach pozostał on zjawiskiem niebezpiecznym politycznie. Pod względem ekonomicznym reformy była względnym sukcesem w państwach bałtyckich, a zwłaszcza w Estonii i na Łotwie, gdzie nowe gospodarstwa były dość duże, by zapobiec spadkowi produkcji i dochodu. Ograniczone reformy na Węgrzech i w Polsce nie pogorszyły sytuacji gospodarczej, ale i nie rozładowały napięć społecznych. Natomiast radykalne reformy w Rumunii i Królestwie Serbów, Chorwatów i Słoweńców doprowadziły do spadku produkcji rolnej i innych negatywnych efektów. Odmienne skutki ekonomiczne reform bałtyckich oraz rumuńskiej i jugosłowiańskiej wynikały z faktu, że większa własność ziemska miała wszędzie przewagę nad gospodarstwami drobnymi pod względem plonów i choć ustępowała jej pod względem intensywności hodowli, to dostarczała z jednostki obszaru znacznie większą podaż artykułów rolniczych, a w związku z tym osiągała znacznie wyższe przychody z jednostki użytków rolnych. Obciążenie podatkowe hektara majątków większych było także znacznie większe niż gospodarstw małych. Parcelacja większych majątków musiała więc ograniczyć podaż artykułów rolnych, ich eksport, przychody rolnicze i chłonność rynku wewnętrznego¹².

¹² Tamże, ss. 149-222; Zenon Pietkiewicz, *Reforma rolna na ziemiach narodów odrodzonych*, (Warszawa, 1921).